

XORAZM MATBAASI TARIXI. TOSHBOSMA ASARLARNING YARATILISH REPERTUARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14769089>

Xaitboyeva Iroda Baxtiyor qizi

*Urganch davlat universiteti Tarixshunoslik , manbashunoslik va tarixiy tadqiqot
usullari mutaxassisligi 231 -guruh 2 kurs magistri*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bugungi kunda tarixni o'rganishda muhim manbalardan biri bo'lib xizmat qiluvchi toshbosma asarlar haqida hamda ulaning yaratilishi haqida, shuningdek Xorazm matbaasi tarixi borasida so'z boradi.*

Kalit so'zlar. *Xorazm, toshbosma asar, madaniyat, matbaa, yozuv, kitob, adabiyot, O'rta Osiyo.*

Abstract. *This article talks about lithographic works, which serve as one of the important sources in the study of history today, and about the creation of ula, as well as about the history of Khorezm printing house.*

Key words. *Khorezm, petroglyphs, culture, printing, writing, books, literature, Central Asia.*

Аннотация. *В данной статье говорится о литографических произведениях, которые сегодня служат одним из важных источников в изучении истории, и о создании улы, а также об истории Хорезмской типографии.*

Ключевые слова. *Хорезм, петроглифы, культура, книгопечатание, письменность, книги, литература, Средняя Азия.*

Xorazm qadimdan til, madaniyat va adabiyot ravnaq topgan hududlardan biri bo'lgan. Xorazm diyorida yashovchi aholining o'z yozuvi va tili bo'lganligi qadimgi manbaalarda aytib o'tilgan. Bu yozuv miloddan avvalgi VII asrda Finikiya, Lidiya va Eronda foydalanilgan oromiy yozuvi asosida shakllangan. Xorazmda yozuv miloddan avvalgi IV-II asrlarda yaratilgan va shu tariqa yozma adabiyot ham paydo bo'lgan. O'rta Osiyo xalqlarning eng qadimgi yozma manbaalaridan bo'lgan "Avesto" ham Xorazm hududida yaratilgan. Bu kitob o'sha davrda Xorazm va unga qo'shni bo'lgan mamalakatlarning ijtimoiy-siyosiy va madaniy tarixi haqida ham qimmatli ma'lumotlarni beradi. Arablar istilosi davrida boshqa davlatlarda bo'lgani kabi ko'p asrlar davomida yaratilgan Xorazmdagi qimmatli manbaalarning barchasi yo'q qilinadi. Xorazmga Islom dini va arab yozuvi kirib kelishi natijasida, VIII-XI asrlarda ilm-fan taraqqiy etadi. Arab tili davlat va ilm-fan tili darajasiga ko'tarildi. Islom dinini, Qur'oni Karimni va arab tilini puxta egallaganlarning jamiyatdagi o'rni va nufuzi ortib bordi. Shu davrda yashab ijod qilgan ko'plab allomlar o'z asarlarini arab tilida yozib qoldiradilar. Mukammal bilim olishni o'z oldilariga maksad qilgan ko'plab tolibi ilmlar xalifalikning markazidagi shaharlarga borishgan. Bog'dod, Damashq, Qohira, Kufa,

Bursa kabi katta shaharlarda Movarounnahr va Xorazmdan borib fan va madaniyat taraqqiyotiga o'z xissalarini qo'shgan ajdodlarimiz yetishib chiqqan. Jumladan, AlXorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, az-Zamaxshariy kabi buyuk allomalar Xorazm ilmfanini dunyoga namoyon qiladilar. Shuni takidlash kerakki, VIII-X asrlarda "Islom Renesseansi" vujudga kelishiga mrkazlashgan davlatning paydo bo'lganligi ham katta ta'sir ko'rsatgan.

Xorazm tarixini o'rganar ekanmiz, uni matbaachilik tarixidan kelib chiqib uning manbalar tarixini quyidagi bir necha davrlarga bo'lgan holda ko'rib chiqish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

Xususan,

1. IX-XIII asr boshlari (mo'g'ul istilosigacha) arab-fors manbalari.
2. XIII-XVI asrlar arab-fors va evropa manbalari.
3. XVI-XVIII asrlar fors va eski o'zbek tilidagi manbalar.
4. XIX asr rus sayyohlari va tadqiqotchilari ma'lumotlari.

Xorazm, o'zining tarixiy va madaniy merosi bilan mashhur bo'lib, bu hududda matbaa san'atining rivojlanishi ko'plab omillarga bog'liq. Dastlabki bosma asarlar ko'pincha diniy mavzularni o'z ichiga olgan, masalan Qur'on va boshqa diniy kitoblar. Shu bilan birga, ilmiy va badiiy adabiyotlar ham nashr etila boshlandi. Keyingi davrlarda Xorazmda bir necha xususiy matbaalar tashkil etildi. Bu matbaalarda asosan o'zbek tilida, shuningdek rus va boshqa tillarda kitoblar chiqarila boshlandi.

XIX asr ikkinchi yarimida Chor Rossiyasining Markaziy Osiyoni istilo qilishi bu hududdagi musulmon jamiyatining rus va u orqali G'arb madaniyati bilan to'qnashuviga olib keldi. Bu jamiyatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy asoslarini keskin o'zgartirishi tabiiy edi.

Toshbosma kitoblar yordamida Turkiston hududida chop etilgan ilk manbalarni aniqlash va ular yordamida Rossiya imperiyasining madaniy va diniy siyosatini tadqiq etish mumkin.

Markaziy Osiyoda kitob nashr qilishning toshbosma usuli tanlanishining o'z sabablari bor. Gap shundaki, odatda har qanday jamiyatda kitobat ishi bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarga yangiliklar birdaniga kirib kelavermaydi. Har qanday sivilizatsiyada kitobat shakllari va usullarining almashishi og'ir kechadi. Markaziy Osiyo va unga qo'shni mintaqalarda kitob chop qilish G'arb mamlakatlariga nisbatan tarixan kech paydo bo'lgani bunga yaqqol misoldir. Buning qator obyektiv va subyektiv sabablari mavjud edi. Avvalo, ikki ming yillik davr mobaynida tanho hukmronlik qilgan nusxa ko'chirish, ya'ni qo'lyozma usulini, ikkinchidan, xattotlik san'ati hunarmandlikining kuchli an'analarga asoslanganini aytib o'tish lozim. Jamiyatning texnologik yangiliklardan hadiksirashi, texnik tafakkur darajasi va ijtimoiy ong shakllari ham shunday omillardan edi. Shuningdek, din peshvolarining fan va texnikaga oid ilg'or kashfiyotlarga keskin salbiy munosabati sabab bo'lgan.

Markaziy Osiyoda kitob nashriga salbiy munosabat yo'q emasdi, albatta. Lekin inson tabiatidagi yangilikka intiluvchanlik sabab kishilarda kitob chop qilishga bo'lgan

qiziqish ortaverdi. Bir vaqtning o'zida qo'lyozma, bosma va toshbosma kitoblarning parallel rivojlanishi Turkistonda, xususan, Xorazmda kitobchilik taraqqiyotining xarakterli xususiyati hisoblanadi. Harf terilmaydigan, poligrafik terminologiyasi bo'yicha yassi chop etish (litografiya) – matnning oldidan qog'oz varag'iga bitilgan va tosh shaklga teskarisi tushirilgan aksdan nusxa ko'chirish usuli qo'llangan. U Markaziy Osiyo shaharlarida keng yoyilgan. Xiva xonligida chop qilishning aynan shu usuli tanlanishi va mustahkam o'rin olishining asosiy sabablaridan bir shuki, kitob nashr qilish jarayonida xattot mehnatidan ajralmas tarkibiy qism sifatida foydalanilgan. Lekin bu qo'lyozma bobidagi ko'p ming yillik an'analarni to'xtatib qo'ymagan. Aksincha, kitob fondini ko'paytirishda xattotlar xizmatidan foydalanilgan. Bu ko'p asrlik qo'lyozma kitoblar orasidan matn jihatidan to'la, sifatli larni qayta nusxa ko'chirish uchun tanlab olishga yordam berardi. Xattotlarning mahorat va qobiliyatini to'laroq ishga solish uchun yangi imkoniyatlar ochardi. Shu bois Xivada toshbosma qadim an'analarga qo'shilib ketdi.

Yana bir boshqa sabab shu ediki, toshbosma kitob bosish usuli harf terish usuli (tipografiya)dan farqli o'laroq, harf teruvchilar, muharrirlar, korrektorlar ishi bilan bog'liq ko'plab sertashvish jarayonlarni talab qilmasdi. Harf terish va chop etish dastgohlari, qimmatbaho va kamyob arabcha bosma harf (shrift)lar uchun ham sarf-xarajatlardan xalos etardi. Eng ahamiyatli tomoni shunda ediki, xususiy tadbirkorlik uchun ham toshbosma usuli arzon tushar edi. Har holda, o'sha davrda Markaziy Osiyodagi uch xonlikda iqtisod ancha orqada bo'lganini yoddan chiqarmaslik kerak.

Toshbosma usulining paydo bo'lishi va rivojlanishi butun Markaziy Osiyo madaniy taraqqiyotida muhim bosqich bo'ldi. U tarixiy ahamiyat kasb etib, kitob chop qilish faollashganidan darak berardi. Ilgari mashhur bo'lgan tarix, falsafa, lug'atshunoslikka oid ilmiy asarlar mumtoz adabiyot namoyandalari asarlarining qo'lyozmalari toshbosma usuli uchun birinchi navbatdagi manba vazifasini o'tadi va kitobxonlarning katta qismiga yetib bordi. Shu nashrlar tufayli bugun biz qo'lyozmalari saqlanib qolmagan yoki kamyob asarlar to'g'risidagi ma'lumotlarga egamiz.

O'zbek milliy nashr ishida toshbosma usuli mustahkam o'rin olishi va rivojlanishining yana bir muhim omili shuki, turli maktab va oqimlari bo'lgan xattotlik san'ati, ko'p miqdordagi muqovasozlik ustaxonalari mavjud ekaniga, ularda o'rtacha haq evaziga mohir xattotlar istalgan qo'lyozmani qayta ko'chirib berishi mumkin bo'lganiga qaramay, qo'lyozmachilik xalqning o'sib borayotgan ehtiyojini qondira olmas edi. O'sha davrda ko'pgina musulmon o'lkalarida toshbosma matbaa mavjud bo'lib, Markaziy Osiyoga ularda chop qilingan ancha arzon kitoblar kelardi. Turkiya, Eron va Tataristonda nashr etilgan asarlar turkistonlik ma'rifatparvarlarning ko'zlarini qizdirar edi. Bundan tashqari, Xiva xonligida kitobxonlik madaniyati juda rivojlangan, maktab va madrasalar ko'p bo'lib, bu ham kitobga ehtiyojni oshirardi.

Xullas, Markaziy Osiyoda toshbosma matbaa paydo bo'lgandan keyin noshir va kitobfurushlar talabdan kelib chiqqan xolda, o'zining fan va adabiyot tarixidan xabardorligi,

xattotlar mahorati, Sharq xalqlari kitob fondlari xazinasiga asoslanib, turli mavzularda kitoblar chiqarishga kirishib ketgan.

FOYDALANILGAN ADABIYTLAR:

1. Хусайн Шамс. Матбаачилик ва унинг қисқача тарихи. – Самарқанд. УЗГИЗ. – 1930. –Б.56.
2. S.Tolstov. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. -Toshkent. 1964.
3. O.Masharipov "Xorazmnoma". "Xorazm". Urganch,2007-yil
4. Ro'zimov Asror Shuxrat o'g'li" VIII – X ASR OXIRLARI XORAZM TARIXIGA OID MANBALAR TAHLILI" Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali UIF-2023: 8.2 | 2181-3035 | № 19
5. Рустамов М.И. История книг и книжного дела в Средней Азии (вторая половина XIX –первая четверть XX в.в. Автореферат. дисс. – Т.,1968.